

PDF hosted at the Radboud Repository of the Radboud University Nijmegen

The following full text is a publisher's version.

For additional information about this publication click this link.

<http://hdl.handle.net/2066/42223>

Please be advised that this information was generated on 2017-10-22 and may be subject to change.

Een Hollands-Franse verwantschap

JOHANNES TIELROOY ALS LEZER VAN
PAUL VALÉRY

Sophie Levie

1. Inleiding

In de driedelige *Histoire des littératures* die aan het eind van de jaren '60 van de twintigste eeuw verscheen bij de gerenommeerde Parijse uitgever Gallimard, worden in totaal 45 bladzijden gewijd aan de 'littérature néerlandaise'.¹ In de bibliografie die volgt op dit stuk waarin zowel de Nederlandse als de Vlaamse literatuur worden behandeld, staat als één van de negen titels onder het kopje 'périodes moderne et contemporaine' een studie van Johannes Tielrooy vermeld. Het is zijn *Panorama de la littérature hollandaise* uit 1938.² Postuum betekent het een ware triomf voor deze, door de mannen van *Forum* zo zeer geplaagde criticus, dat dertig jaar na de verschijning van zijn handboek, zijn visie op de Nederlandse literatuur van het interbellum in de reeks 'Encyclopédie de la Pléiade', een plaats heeft gekregen.

Deze kleine erkenning van zijn inspanningen om de Nederlandse literatuur bekendheid te geven in Frankrijk wordt echter nog niet gespiegeld door een gelijke erkenning van zijn inspanningen voor de Franse literatuur in Nederland, of in wat ruimere zin, voor zijn bijdrage aan de literatuurkritiek in het algemeen. Een snelle speurtocht door de meest gebruikte literatuurhistorische overzichten van de laatste decennia leert dat Tielrooy noch in Anbeek, noch in Brems, noch in Schenkveld-Van der Dussen, noch in Van Bork/Laan genoemd wordt. Alleen Ruiters en Smulders vermelden zijn naam.³ Vanuit de opvatting dat geen enkele letterkunde ooit in een nationaal isolement verkeert, maar dat producenten en consumenten van literatuur zich op uiteenlopende wijze op de hoogte stellen van wat er over de grens gebeurt en wat de literaire mode in het buitenland dicteert, is de criticus Tielrooy een interessante onderzoekscasus. De auteurs in deze special van *Nederlandse letterkunde* delen immers een nieuwsgierigheid naar de wisselwerking tussen de nationale en de internationale literaire ruimte en naar de mogelijkheden om verschillende vormen van literaire mediatie in kaart te brengen. Tielrooy heeft, met alle letterkundige 'missers' en eigenaardigheden die hem achteraf kunnen worden

nagedragen, als intermediair voor de Franse letterkunde in Nederland een rol van betekenis gespeeld, zoals in de inleiding bij dit nummer reeds is aangegeven.

De eerste publicatie van zijn hand waarin een element uit de Franse cultuur centraal staat, verscheen in 1913 in *De Nieuwe Gids*. Het is een uitgebreide bespreking van een boek van Octave Uzanne uit 1910, *Parisiennes de ce temps, en leurs divers milieux, états et conditions*. Tielrooy's tekst draagt de titel 'Hedendaagsche Parisiennes'.⁴ Het is tevens een opmerkelijke bespreking omdat er naast pikante wetenswaardigheden en ferme meningen over uiterlijk en gedrag van de Parijse vrouw in het algemeen, ook een aantal standpunten over de vrouwelijke auteur in zijn te ontdekken die duidelijk vooruitlopen op zijn latere kenschets van Nederlandse schrijfsters in het *Panorama de la littérature hollandaise*. Geheel conform de mode van de dag worden schrijvende vrouwen als een klasse apart beschouwd, een klasse die soms welwillend, meestal neerbuigend, maar altijd geïsoleerd bekritiseerd wordt.⁵ In het jaar van zijn dood schreef hij onder andere in *De Vlaamse Gids* over Voltaire en recenseerde hij voor het *Critisch Bulletin* een studie van Jean Guéhenno over Rousseau.⁶ In de vier decennia tussen 1913 en 1953 publiceerde hij korte en langere stukken over Franse literatuur en cultuur in *De (groene) Amsterdammer*, in *Elseviers Maandschrift*, in *De stem*, in *Neophilologus* en in een reeks andere kranten en tijdschriften. Hij schreef over Honoré de Balzac, Anatole France, Victor Hugo, Ernest Renan, Pierre de Ronsard en vele anderen. Een Franse auteur voor wie hij echter een speciale bewondering lijkt te hebben gehad, is Paul Valéry. De romanist Sem Dresden noemde in het levensbericht dat hij in het *Jaarboek van de Maatschappij der Nederlandse letterkunde* over Tielrooy schreef, diens belangstelling voor Valéry karakteristiek:

Het kon niet anders of de figuur van de grote dichter-theoreticus, die omstreeks 1925 nog niet of nauwelijks bekend was in Nederland, moest hem zeer na staan. Met alle omzichtigheid en subtiliteit, die hem eigen waren, heeft Tielrooy dan ook iedere keer opnieuw niet alleen op Valéry gewezen, maar er tevens naar gestreefd zijn theoretische opvattingen te doorgronden, zich deze eigen te maken en te verwerken in wat hij zelf over de grondslagen der letterkunde dacht.⁷

Tielrooy heeft inderdaad vele malen over Valéry geschreven en toch worden Ter Braak en Du Perron, ook al is het dan hoofdzakelijk in negatieve zin, eerder met de Fransman geassocieerd dan hij. De hegemonie van de Forumianen is er zeker ook debet aan dat Jan Fontijn in zijn uiterst subtiele weergave van een aantal essentiële standpunten van Valéry, die zijn opgenomen in zijn essaybundel *Kijk naar de vis* uit 2003, de uitspraken van Ter Braak, Du Perron, Vestdijk en Van Vriesland weergeeft, maar de door *Forum* verguisde Tielrooy overslaat.⁸

In de onderstaande bijdrage wordt onderzocht op welke wijze het werk van deze enigmatische Franse dichter en prozaïst via kranten en tijdschriften in de Nederlandse literatuur is geïntroduceerd tot aan zijn dood in 1945. De receptie van Valéry werd in 1926 door Tielrooy in *De stem* op gang gebracht en in 1933 in *Forum* door Vestdijk voortgezet. Hun beider visie komt hieronder aan de orde.

2. 'Maar kent ge ook Paul Valéry, den dichter?'

Met honderd procent zekerheid is het niet vast te stellen, maar de naamsbekendheid van Paul Valéry lijkt in 1922 via *De Amsterdammer* een aanvang te nemen. In de rubriek 'Tijdgenooten' beschrijft de criticus W.G. Byvanck hoe een ontmoeting met Gide eindigt met de volgende woorden van de bewonderde auteur:

Denk niet dat Frankrijk thans vertegenwoordigers van het klassieke beginsel mist. Gij kent natuurlijk Marcel Proust met den eigen stijl en het eigen gezichtsvermogen en onder het allerbijzonderste toch geheel het algemeen menselijke. Maar kent ge ook Paul Valéry, den dichter?⁹

Byvanck, wiens bemiddelende rol ten gunste van de Franse letterkunde in Nederland aan het eind van de negentiende eeuw wel enige overeenkomsten vertoont met die van Tielrooy twintig jaar later, kende de naam van Valéry zonder twijfel.¹⁰ Of zijn lezers in *De Amsterdammer* ook al zo ver waren, vroeg hij zich kennelijk af, gezien de wijze waarop hij Gides vraag hier retorisch presenteert. Zijn twijfel was terecht want er was tot dan toe nog niet over Valéry geschreven in de Nederlandse pers en het zou ook nog even duren voordat de auteur werd geïntroduceerd. Drie jaar later, in 1925, is Tielrooy de volgende die Valéry in *De Amsterdammer* noemt. Met name in de rubriek 'Nieuwe Fransche Boeken', die van 1917 tot 1931 onder zijn verantwoordelijkheid viel, lijkt hij de naam te vermelden zodra hij daartoe een reële aanleiding ziet. Tussen 1925 en het jaar waarin Jan van Nijlen de rubriek van hem overneemt, laat Tielrooy Valéry dertien maal in het weekblad aanwezig zijn.

In januari 1925 bespreekt hij in zijn rubriek achter elkaar twee Nederlandse overzichten (van de romanist Valkhoff en van de criticus Greshoff) en een Franse studie (van de criticus Crémieux) over de Franse letterkunde, boeken die alledrie in 1924 zijn uitgekomen.¹¹ Terloops vermeldt hij in een lange rij namen Valéry als één van degenen aan wie Crémieux terecht aandacht besteedt. Deze eerste maal is het nog niet meer dan de naam van de auteur die Tielrooy noemt. In mei 1925, in een recensie van de *Anthologie de la nouvelle poésie française*, die kort daarvoor bij de uitgever Kra is verschenen, past Valéry echter al in een rijtje preferente dichters, waartoe onder anderen ook Baudelaire, Claudel en Cendrars behoren.¹² Opmerkelijk is dat Tielrooy in dit stuk Nijhoff aanhaalt die de bloemlezing zes weken eerder heeft besproken in de *NRC*. Hij lijkt hier bewust of onbewust een Frans-Nederlandse/Nederlands-Franse letterkundige ruimte te creëren, waarin zonder onderscheid wordt gesproken over studies over de Franse letterkunde of die nu uit Nederland of Frankrijk afkomstig zijn. Het is een mediërende strategie die hij op verschillende manieren veel vaker zal gaan toepassen.¹³

Aan het eind van het jaar toont Tielrooy voor het eerst onomwonden zijn bewondering voor de Franse auteur. Vier nieuwe Franse boeken bespreekt hij en in de ultrakorte 'Berichten en aantekeningen' waarmee de rubriek iedere keer besluit, staat te lezen:

Voorop sta de vermelding van een der beste daden die de Académie Française sinds jaren verrichtte, de verkiezing van den belangrijkste dichter der *Charmes*, den eminenten prosateur die *Eupalinos* schiep. Spoedig meer over deze schrijver, die recht heeft op een studie, uitvoeriger dan ik tot nu toe heb kunnen leveren. Door toedoen van de Alliance Française heeft Valéry onlangs in Nederland lezingen gehouden.¹⁴

Steeds weer duikt de naam van Valéry op in Tielrooys stukken met als doel zijn lezers daardoor te doordringen van het feit dat hij als één van Frankrijks belangrijkste auteurs moet worden beschouwd. Als Carry van Bruggen Valéry's naam (met die van vele anderen) overslaat in een bespreking van Franse literatuur wijst Tielrooy haar op haar 'fout', 'Nu heb ik toch wel lust, de gaatjes van Mevrouw van Bruggen's douchetoestel half dicht te knijpen en den kouden straal in haar eigen richting te dirigeeren'.¹⁵ En in een bespreking van de *Anthologie de la nouvelle prose française* in juni 1927 polemiseert hij met de Nederlandse kritiek in het algemeen met het verwijt dat deze haar taak soms te licht opvat. Hij stelt de vraag *waarom* er voor een Nederlands publiek over Franse literatuur geschreven zou worden en beantwoordt deze met het Horatiaanse *utile dulci*. Het enige verdedigbare doel is de Nederlandse lezer scherper te doen beseffen in hoeverre het aangenaam en nuttig is dat hij bepaalde, door de criticus geselecteerde, Franse werken leert kennen. Zelf kan een lezer vervolgens beoordelen of die werken iets voor hem zijn. De rol van de criticus is belangrijk, want boeken aan te bevelen die dat niet waard zijn, is een nutteloze bezigheid.

Romain Rolland en de Hollandsche dames vinden elkaar wel zonder critiek in de bladen! Omgekeerd, Fransche schrijvers kortaf veroordeelen omdat de Hollander hun diepste wezen niet aanstonds begrijpt is roekeloos. Men gooit geen juweelenkistje weg om de ingewikkelde gesteldheid van het slot. Als wij eeuwig voortgaan Barrès en Valéry duister of gewrongen te noemen, loopt Nederland gevaar in het litteraire eeuwig de mindere van Frankrijk te blijven; en een litteraire genieting van hooge orde wordt den Nederlandschen lezer in ieder geval al dadelijk onthouden.¹⁶

Drie aspecten van Tielrooys kritisch profiel zijn inmiddels zichtbaar: hij ziet het als de taak van de criticus een selectie te maken uit het buitenlandse aanbod, waarbij deze niet moet nalaten ook moeilijke auteurs te bespreken. Hij volgt de opvattingen van Horatius, verwoord in diens *Ars poetica*, met name onderschrijft hij diens standpunt dat het de functie van de criticus is datgene te presenteren waarvan de lezer kan leren en genieten tegelijkertijd. En hij bemiddelt tussen het Franse en Nederlandse literaire veld door regelmatig auteurs, uitgevers en critici uit beide letterkundes door elkaar te noemen, met als doel de Nederlandse literatuur op een hoger plan te brengen. Valéry is voor hem een belangrijke standaard die hij, zodra daartoe gelegenheid is, graag als zodanig noemt. In theoretische termen geformuleerd: Tielrooy neemt de Fransman op in zijn strategisch repertoire met de

bedoeling hem in het Nederlandse polysysteem ‘in te schrijven’ en het daarmee te verrijken.

In *De (groene) Amsterdammer* schrijven in het interbellum naast Tielrooy ook Henrik Scholte, J.W.F. Werumeus Buning, Herman Middendorp, Jan van Nijlen, D.A.M. Binnendijk, Anton van Duinkerken, Giacomo Antonini, Vestdijk, Du Perron en Van Vriesland over Valéry. Het zijn niet altijd diepgravende oordelen, die worden gegeven, vaak is het niet meer dan het noemen van de naam in een rijtje Franse auteurs of de vermelding dat Valéry een inleiding heeft geschreven bij een publicatie. Wie er ook aan het woord is, altijd is de vermelding positief en altijd figureert de auteur aan de top van wat Frankrijk op dat moment te bieden heeft. Degene die ruim 75 jaar na het verschijnen achter elkaar de stukken leest waarin Valéry's naam wordt genoemd, constateert dat wat gezegd wordt weliswaar allemaal erg aan de oppervlakte blijft, maar dat een lezer zich tot 1945, het jaar van Valéry's dood, via *De (groene) Amsterdammer* toch een vrij compleet beeld van de veelzijdigheid van de Franse auteur heeft kunnen vormen. Zo bespreekt Werumeus Buning in zijn ‘Kroniek van den dans’ een studie over Valéry als ‘dansphilosoof’, signaleert Binnendijk verwantschap tussen gedichten van Vestdijk en die van de Franse auteur en adverteert Stols in 1929 met enkele belangrijke luxe uitgaven uit zijn fonds waaronder het door de uitgever zelf vertaalde *Le Retour de Hollande*. Zo verzucht Victor van Vriesland in 1938 dat niet Pearl Buck maar Valéry de Nobelprijs had moeten krijgen en wordt in 1939 ook Valéry's politieke stellingname vermeld.¹⁷

De naam fungeert als signaal voor kwaliteit uit Frankrijk: tien jaar na Gides vraag aan Byvanck is niet alleen ‘den dichter’ Valéry in Nederland bekend, maar is hij als prozaïst en essayist eveneens al vele malen in de publieke pers genoemd. Want het patroon van *De (groene) Amsterdammer*, het noemen van de naam, individueel of in een rijtje Franse auteurs, is in andere kranten en tijdschriften uit het interbellum ook waarneembaar. Vanaf het midden van de jaren '20 duikt Valéry's naam op in *Den gulden winkel*, in *De gids*, in *De vrije bladen*, in *De Nieuwe Rotterdamsche Courant* en elders. Artikelen waarin het werk van de auteur centraal staat zijn echter uiterst schaars. De eerste uitvoerige studie, die aandacht waarop de auteur volgens Tielrooy recht had en die hij beloofde te zullen geven, zoals het in het eerder gegeven citaat luidt, verscheen in 1926 in *De stem*.¹⁸ Wat schreef Tielrooy over Valéry?

3. ‘...een schema te ontwerpen...’

In een introductie van drie bladzijden schotelt Tielrooy zijn lezers een rij titels van werk van Valéry en een reeks namen van auteurs met wie deze min of meer verwant is voor. Hij vertelt over de eerste symbolistische verzen, gevolgd door de periode van zwijgen¹⁹ en over het nieuwe begin in 1917 als *La Jeune Parque* verschijnt. Het essay *Introduction à la méthode de Léonard de Vinci*, oorspronkelijk uit 1895, in 1919 door de auteur gereviseerd, noemt Tielrooy een stuk dat ‘van beteekenis is en [dat] steeds

meer zal blijken voor het geestesleven, d.i. voor het leven, van onzen tijd.²⁰ De criticus is goed op de hoogte, hij volgt Valéry in de Franse tijdschriften (*Commerce* en de *Nouvelle Revue Française*) en heeft zich, zo blijkt uit zijn literatuurlijstje, laten leiden door recente gezaghebbende Franse publicaties over zijn onderwerp. Ook een Duits en een Nederlands artikel worden in zijn bibliografie opgenomen, dat van Ernst Robert Curtius in *Der neue Merkur* uit 1924 en dat van S. Braak in de *N.R.C.* van 1923. Opnieuw wordt duidelijk dat Tielrooy als criticus opereert in een internationale literaire ruimte.²¹

Het gaat Tielrooy niet om tekstexplicatie of om een positiebepaling van Valéry in de Franse literatuurgeschiedenis, zijn streven is ‘een schema te ontwerpen van Valéry’s innerlijk, de essentieële thema’s te noemen en te bespreken van een geheel-vanwerken, dat men niet met andere hedendaagsche kan vergelijken zonder ze bijna alle klein te vinden.’²² In het onderstaande wil ik Tielrooy’s artikel parafraseren en samenvatten aangezien ik in het vervolg van mijn tekst wil aantonen dat deze eerste poging om Valéry’s gecompliceerde denken te presenteren aan een Nederlands publiek de toon gezet heeft voor zijn receptie in het Nederlandse polysysteem.

Het schema is opgebouwd uit de elementen ‘geest’ (vrijwel synoniem met intellect, rede, bewustzijn, denken en kennis), ‘lichaam’, ‘getal’, ‘taal’ en ‘zuiverheid’. Met behulp van deze begrippen, die iedere Valéry-lezer van nu bekend zijn, treft Tielrooy als eerste in de Nederlandse kritiek de kern van Valéry’s schrijverschap en onderscheidt daarin verschillende stadia. Hij beschrijft in zijn opstel de wens van de auteur alles te doorgronden en diens inzicht dat een denkend subject zijn eigen bestaan niet kan begrijpen. Het intellect is soeverein, maar onmachtig. Deze waarheid leidt bij Valéry aanvankelijk tot scepsis en intellectuele steriliteit, zichtbaar in de hierboven genoemde ‘Introduction’ en de anti-roman *Monsieur Teste*²³, vervolgens tot de periode van stilte.²⁴ Een volgend stadium breekt aan wanneer Valéry de betekenis en waarde van het lichaam erkent, ook, of juist, voor zijn schrijvende intellectuele ‘ik’ en inziet dat lichaam en geest één zijn. In deze fase van zelfbespiegeling horen de gedichten thuis waarin Valéry de mythe van Narcissus verwerkt.²⁵ Na het besef van het eigen lichaam, ziet de mens – want de criticus verbreedt de posities die hij in Valéry’s ontwikkeling waarneemt, af en toe naar het hele mensdom – de wereld, het samenstel der dingen, het bestel van de aarde en de beweging van de sterren. De harmonie der maten en getallen, die Valéry heeft leren kennen door zijn intensieve zoektocht in de wis- en natuurkunde, brengen een regelmaat die zijn denken verheldert en bevredigt. De proza-dialoog *Eupalinos* voert Tielrooy ten tonele als de tekst waarin dit tot uiting komt.²⁶ In de discussie die Socrates en Phaedrus in deze dialoog voeren worden architectuur en muziek als vrije scheppingen van het Getal (hier inderdaad met een hoofdletter geschreven) boven de andere kunsten geplaatst. Hoofdgedachte in dit stuk is Valéry’s opvatting dat de verbinding van de geest met het ding ons tot kunst en daarmee in de nabijheid van de hoogste kennis kan brengen.

Dan staat Tielrooy stil bij de kunst van het schrijven. Valéry verwijt de woordkunst onnauwkeurigheid. Als het kon zou hij een gegeven tot een gedicht verwer-

ken zoals een wiskundige een probleem uitwerkt. Ofschoon het toeval toch niet geheel is te vermijden, probeert Valéry als hij schrijft toch zo dicht mogelijk in de buurt te komen van mathematische exactheid.

Zoals hij in de verhouding der stoffelijke feiten, in den stand der sterren ten opzichte van elkaar soms de goddelijke waarheid meent te zien, zoo schijnt het hem niet onmogelijk dat bepaalde verhoudingen tusschen woorden, tusschen zinnen, tusschen versregels als het ware iets van de diepste waarheid op het papier...laat ons op de wijze der scheikunde zeggen: precipiteeren. Die verhoudingen moeten dan naar gestrengte wetten worden vastgesteld; zoaals de wetten der natuur de geesten dwingen tot een bepaalde lichamelijke wijze van bestaan, zoo moeten syntaxis en prosodie het gegeven dwingen tot gedicht.²⁷

Wat de inhoud van een gedicht betreft, daaraan moet de allerhoogste eis van zuiverheid gesteld worden. De dichter dient door zijn vormgeving 'iets meer' te suggereren dan wat een omschrijving van de inhoud van het gedicht in proza zou opleveren. In de regels van een tekst waarin dit bereikt wordt, is datgene verborgen wat Valéry zelf heeft aangeduid met de term 'poésie pure'. Dat deze term betekenen zou dat Valéry een mysticus is die inhoudsloze gedichten schrijft, een suggestie die door enkele Franse critici is gedaan, is volstrekt onjuist, aldus Tielrooy. De criticus verbindt ieder stadium in Valéry's denken met filosofische posities, bijvoorbeeld met de neo-Thomisten en Plato. Met zijn verwijzingen veronderstelt hij niet alleen enige filosofische kennis bij zijn lezers, maar ook wat wiskundige, scheikundige en religieuze. In dit stadium van zijn opstel somt Tielrooy nog eens op uit welke elementen Valéry's schrijverschap is opgebouwd, waarna hij samenvat: 'Kortom, Valéry ziet zich als een lichaam, verbonden met een geest, Valéry is vóór alles een "intelligence sensuelle".'²⁸

Maar dan grijpt Tielrooy in en beschrijft hij niet meer alleen wat hij als de essentiële thema's in Valéry's werk beschouwt, maar duiken er in zijn schema woorden op die aansluiten bij de ethische positie die het tijdschrift *De stem* innam. Dit tijdschrift dat in 1921 voor het eerst verscheen, met Dirk Coster en Just Havelaar als redacteurs, zocht naar een verzoening tussen ethicisme en estheticisme, die uiteindelijk zou moeten leiden tot een nieuwe kunst, voortgekomen uit een strijdende menselijkheid en een onvervangbare persoonlijkheid.²⁹ Ook bij Valéry moeten het intellect en de scepsis ten slotte plaats maken voor een positief levensgevoel, zo lijkt Tielrooy te beweren. Deze levenshouding is bij de *Stem*-critici verbonden met het woord affirmatie. De affirmatie, namelijk,

dat wij leven, dat onze levende menselijkheid evenzeer gevoelen inhoudt als denken, dat zij niet alleen twijfel in zich bevat, maar ook verzekerdheid en vertrouwen, dat door mensen niet slechts het neen, maar dat door hen, en door hen alleen, ook ieder denkbaar *ja* is gesproken en nog altijd gesproken wordt, en dat ons tenslotte ter beantwoording van alle vragen nooit en te nimmer iets anders ter beschikking staat dan dit eene, maar afdoende feit, ons leven.³⁰

Als deze aanvaarding van het leven in de teksten van Valéry niet aanwezig zou zijn, naast de sceptische houding waartoe zijn intellect hem dwingt, dan zou Tielrooy nooit zo eenvoudig en rechtstreeks van deze literatuur genoten hebben, zo geeft hij aan.³¹ Valéry is niet alleen een intellect, verbonden met een lichaam. In zijn teksten is naast de twijfel ook voortdurend sprake van de wil tot leven en in deze tegenspraak ligt nu juist zijn waarde als dichter. Op dit punt in zijn betoog gekomen, maakt Tielrooy ruimte voor het woord *ziel*. Balancerend tussen geest en lichaam is het uiteindelijk de ziel die Valéry maakt tot wat hij is, één van de allerbelangrijkste, zo niet de belangrijkste auteur van Frankrijk van dat moment. Het 'schema' dat Tielrooy in 1926 ontwerpt om Valéry aan een Nederlands lezerspubliek voor te stellen, stopt hier.

Wezenlijke veranderingen heeft Tielrooy's visie op Valéry niet ondergaan in de korte en langere stukken die hij schreef in de twintig jaar die nog restten tot diens dood. Hij leest de nieuwe uitgaven en is door het volgen van Valéry's sporen in staat zijn schema te verrijken met enkele elementen van diens poëtica. Zo bespreekt hij het onderscheid dat Valéry maakt tussen proza (lopen) en poëzie (dansen) en geeft hij aan dat de aandacht voor het maken van de tekst bij Valéry veel groter is dan die voor het voltooien ervan.³² Hij blijft echter worstelen met wat hij aanduidt als Valéry's nihilisme en scepsis, blijft vol onbegrip voor de extreme concentratie op het bewustzijn en blijft eveneens de éénheid van vorm en inhoud beklemtonen. 'Vorm in innig verband met inhoud, d.i. met inspiratie, extase, innerlijk leven: ziedaar kunst', heet het in 1931 in *De stem*.³³ En in *Critisch bulletin*, in het essay dat hij schrijft na de dood van de auteur, laat hij zijn lezers andermaal weten 'geen volstreker scepticus dan Valéry. Van geloof geen spoor, in dit gemoed.'³⁴ Een constante is Tielrooy's poging Valéry toch 'menselijker' te maken dan diens teksten strikt genomen zouden toelaten. De omslag in het essay uit 1926 naar het vocabulaire behorend bij *De stem* zet daarmee de toon voor Tielrooy's volgende presentaties en is opmerkelijk. Het is onmogelijk vast te stellen of Valéry zich in deze ethisch-humanistische 'redding' van zijn schrijverschap (en persoon?) herkend zou hebben, wel is het verleidelijk te veronderstellen dat Tielrooy met zijn ingreep de visie op Valéry van de *Forum*-auteurs nog eens extra negatief heeft beïnvloed.

Het zou interessant zijn de opvattingen van de kring rond *De stem* en de schriftelijke neerslag daarvan in het tijdschrift eens te vergelijken met de verslagen van de bijeenkomsten in de abdij van Pontigny. In deze voormalige Cisterciënzer abdij kwam een internationaal gezelschap van kunstenaars en intellectuelen vóór en na de Eerste Wereldoorlog in de maanden augustus en september bijeen om te discussiëren over actuele thema's op het gebied van de literatuur, de esthetiek, de sociologie, de politiek en de religie. Een steeds wisselende groep, samengesteld uit vertegenwoordigers van de internationale artistieke en intellectuele elite, vergaderde in periodes van steeds tien dagen, de zogenaamde 'décades', en wisselde informatie en ideeën uit met als doel de internationale samenwerking te bevorderen. Tielrooy was daar in ieder geval één maal aanwezig, tijdens een 'décade' met de titel 'Miroir

de l'honneur; culture de fierté par la fiction' (14 tot 24 augustus 1922). Er is zelfs een foto uit die zomer waarop Tielrooy (J. Tilroy) in een groot gezelschap staat, waarin ook Gide, de critici Charles Du Bos en Ernst Robert Curtius en een aantal dames (o.a. Mme Tilroy) te herkennen zijn. Regelmatig vonden discussies plaats gewijd aan religie, het Christendom, 'humanité' en humanisme.³⁵ Het lijkt dan ook gerechtvaardigd te veronderstellen dat Tielrooy's kritisch profiel mede is gevormd door de contacten die hij daar legde. De bijdragen aan *De stem* werden ongetwijfeld geïnspireerd door de discussies die hij daar bijwoonde, of waarvan hij de voortgang later in Nederland volgde. Hij geeft dit zelf ook aan in het verslag dat hij heeft gegeven van de bijeenkomst in 1922, 'Een internationale bijeenkomst van intellectuelen', waarin hij de methodologie van de internationale literaire kritiek beschouwt.³⁶ Valéry was maar zelden in Pontigny en het is dus niet waarschijnlijk dat Tielrooy en hij elkaar daar ontmoet hebben. Hun ontmoeting, waarop Tielrooy heel even zinspeelt in zijn essay in *De stem*, heeft waarschijnlijk plaatsgevonden in Nederland, tijdens het bezoek dat de Fransman in 1925 aan ons land bracht.³⁷

4. Andere geluiden?

Hierboven is reeds aangegeven dat vanaf het midden van de jaren '20 de naam van Valéry ook wordt genoemd door andere critici en in andere kranten en tijdschriften, maar dat substantiële bijdragen die de ontvangst van de auteur wezenlijk hebben gestuurd nauwelijks te vinden zijn. Naast Tielrooy schrijven in *Critisch bulletin* ook H. van Loon en S. Braak over Valéry. In *De vrije bladen* zijn het H. van Loon, J.F. Otten, G.A. Klinkenberg, Chr. de Graaff, Elisabeth de Roos en Victor van Vriesland die zijn werk kennen en waarderen. In *De gids* zijn het Tielrooy, weer Elisabeth de Roos, Stols en Van Loon. In *Den gulden winckel* komt zijn naam voor in stukken van Du Perron, Jacques Gans, G.H. 's Gravesande, J. Denijs, J.F. Otten, Halbo C. Kool en opnieuw Van Loon. De artikelen zijn zeer divers en het verband waarin Valéry's naam ter sprake komt, verschilt per keer. In de meeste gevallen gaat het om recensies van Franse boeken en noemt de recensent in een vergelijking met anderen zijdelings de naam.³⁸ Dan zijn er besprekingen van andere auteurs wier werk op een of ander punt met dat van Valéry wordt geconfronteerd.³⁹ Interessant zijn ook de twee interviews in *Den gulden winckel* waarin Valéry weliswaar één van de gespreksonderwerpen vormt, maar die belangwekkender zijn vanwege de twee geïnterviewden (Van Loon en Vestdijk), dan vanwege nieuwe uitspraken over de Fransman.⁴⁰ Ik licht uit deze reeks drie lezers van Valéry, Van Loon, De Roos en Stols om hun bijdragen aan de receptie aan een wat nader onderzoek te onderwerpen. Van Loon is gekozen omdat hij zo regelmatig in verschillende bladen Valéry heeft genoemd, De Roos omdat zij de enige vrouw is die een visie op Valéry heeft gegeven en Stols omdat hij als uitgever veel werk heeft verzet om Valéry's bekendheid te bevorderen.

In *Den gulden winckel* publiceert H. W. van Loon in 1930 een bespreking van de

studie van Leo Ferrero over Valéry en Da Vinci.⁴¹ Hij wijst op de parallellen tussen beide kunstenaars, geeft aan wat Valéry herkende in zijn voorganger en typeert Valéry's analyse van Da Vinci als een 'les in esthetiek'. De begrippen die Van Loon in zijn recensie gebruikt zijn inmiddels bekend, 'geest', 'vorm', 'zelfbemoeilijking', 'wanhoop' en 'intelligent geheugen' zijn alle reeds door Tielrooy genoemd als centra van Valéry's denkwereld. Dieper graaft Van Loon wanneer hij in 1936 de bundel *Variété III* bespreekt in *De gids*.⁴² Daar typeert hij deze stukken als 'schetsen van een intellectuele biografie' en een 'monologue intérieur'. Van Loon tracht met succes nog eens het belang van het denkproces voor Valéry aan te wijzen. Hij paraphraseert zijn ideeën betreffende proza en poëzie en geeft aan wat de dichter zou antwoorden wanneer men hem vraagt wat hij in een vers heeft willen zeggen. Het gedicht is vergelijkbaar met een partituur, door ziel en geest van een ander uit te voeren, 'Eenmaal geschreven lijkt een tekst een toestel, waarvan een ieder zich naar eigen believen en middelen kan bedienen.'⁴³ Zowel in het opstel over het essay in Frankrijk⁴⁴ als in het artikel 'Valéry en zijn tijd'⁴⁵, beide in *Critisch bulletin* opgenomen, situeert van Van Loon zijn onderwerp in de artistieke en politieke ontwikkelingen van die dagen. In deze twee stukken wordt Valéry voorgesteld als denker die zijn standpunten groepeerd rond de begrippen orde en wanorde, en traditie en vooruitgang, in een poging een houding als schrijver te bepalen tegenover de 'tegenwoordige geestesontwrichting'⁴⁶ in kunst (in het stuk uit 1932) en maatschappij (in dat uit 1941). Met het beeld van Valéry die reageert op actuele ontwikkelingen, weliswaar met de bezonkenheid van de dichter, zoals Van Loon met veel klem aangeeft,⁴⁷ komt een nieuw element de receptie binnen, dat eerder nog niet naar voren is gebracht. Dat politieke ontwikkelingen Valéry nooit onberoerd hebben gelaten, is in zijn essayistische oeuvre bijvoorbeeld zichtbaar in de 'Essais quasi politiques' en in de 'Regards sur le monde actuel'.⁴⁸

Elisabeth de Roos verwijt in haar bespreking van de *Anthologie des essayistes français* de samenstellers, Soupault en Léon Pierre Quint, dat de lezer in hun bloemlezing meer standpunten dan persoonlijkheden aantreft en dat het boek door dit gebrek aan subjectiviteit aan waarde inboet.⁴⁹ Desondanks komt Valéry er in haar stuk wel redelijk af, want met Gide, Rivière, Crémieux, Lalou en anderen hoort hij in de rij van werkelijke essayisten, dat wil zeggen, degenen die vrij zijn van de manie om bij het begin te beginnen. Lof dus, maar in het vervolg wordt Valéry in het Frans geciteerd 'omdat zijn proza te verfijnd is om te resumeeren'.⁵⁰ In de presentatie van de anthologie besteedt De Roos veel aandacht aan de opeenvolging van kunststromingen en poëtische posities die elkaar bestrijden, maar op het beeld dat de Nederlandse lezer zich op dit moment van Valéry heeft kunnen vormen, geeft zij geen aanvullingen. In *De gids* voert De Roos in 1934 achter elkaar in één bespreking François Mauriac, Gide en Valéry ten tonele, omdat zij binnen korte tijd alledrie aantekeningen hebben gepubliceerd die hen 'in hun geestelijke intimiteit tonen'.⁵¹ In de bundel *Autres Rhumbs* is Valéry voortdurend bezig het creatieve proces te betrappen in een poging het idee van inspiratie uit te sluiten. Doordat de zee

in deze overdenkingen van Valéry een grote rol speelt, komen er nieuwe elementen tevoorschijn in het vocabulaire dat de Nederlandse kritiek tot dan toe voor Valéry heeft gereserveerd. Naast de intelligentie, de esthetiek, de verwijten van dorheid en academisme, is er plaats voor woorden als droom en bedwelming en het vastleggen van de inspiratieve rol van de natuur.⁵² Elisabeth de Roos leest Valéry niet wezenlijk anders dan haar manlijke collega's, wel brengt zij met het tegenover elkaar stellen van standpunt en persoonlijkheid in de bespreking uit 1930, aspecten in de discussie, die regelrecht uit de omgeving van *Forum* komen, hetgeen geen verbazing behoeft te wekken. Haar uitlatingen betreffen hier echter niet alleen Valéry, zoals in het bovenstaande werd aangegeven.

De uitgever Stols publiceert in *De gids* in 1927 zijn vertaling van 'La soirée avec Monsieur Teste', voorafgegaan door een korte introductie.⁵³ In die tekst legt Stols veel nadruk op de moeite die een geïnteresseerd lezer moet doen om Valéry's teksten in handen te krijgen. Alleen *Eupalinos* en *Variété* zijn in een gangbare editie te verkrijgen. 'Van de overige werken bestaan alleen luxe edities in zeer beperkte oplagen, onbereikbaar voor het groote publiek'.⁵⁴ Stols besluit zijn inleiding met de vaststelling dat Valéry slechts een kleine kring van lezers heeft, dat dit gezien de inhoud van zijn teksten ook niet anders zou kunnen, maar dat zijn roem de kennis van zijn werk verre overtreft. Dat heeft Valéry zelf in de hand, want:

...hij werkt, ik zou haast zeggen systematisch, ruime verspreiding van zijn werk tegen. Belangstelling voor zijn werk is er genoeg; velen hunkeren er naar, iets van hem in handen te kunnen krijgen. Ik geloof, dat er meer afschriften van zijne werken bestaan dan gedrukte exemplaren. Moge daarom deze poging om het belangrijkste werk van Valéry onder de oogen van Nederlandsche lezers te brengen, zij het dan ook in vertaling, eene opwekking zijn tot diepere beschouwing en aanleiding tot verdere belangstelling.⁵⁵

In de noot die bij deze introductie hoort, staan maar liefst vijf Franse edities van werk van Valéry vermeld die op dat moment al bij Stols waren uitgekomen. Het viel dus eigenlijk nogal mee met de verkrijgbaarheid van Valéry op dat moment en het is dan ook zeker geen belangeloosheid die Stols tot zijn formulering brengt. Er was de uitgever veel aan gelegen vaste grond onder de voeten te krijgen in de Franse literaire wereld en Valéry was één van de auteurs die hij wel bijzonder graag in zijn fonds opnam. Aan de kant van Stols speelden naast zakelijke, zeker ook prestige-overwegingen een rol. Het deed de estheet Valéry uiteraard groot genoeg dat zijn teksten met zorg in fraaie edities werden uitgebracht door Stols, die inmiddels al een naam had opgebouwd als uitstekend boekverzorger. Bovendien was er het financiële aspect: van Valéry was langzamerhand wel bekend dat hij behept was met 'un goût très vif pour l'argent'.⁵⁶ Stols' pogingen om via Valéry de Franse markt te veroveren, viel bij zijn Franse collega's bepaald niet in goede aarde en na enkele onhandigheden kregen uitgever en auteur er in de Franse en Nederlandse pers van langs.⁵⁷ De verwevenheid van motieven van heel verschillende aard, was de lezers

van *De gids* gelukkig niet bekend. Dankzij Stols konden zij voor het eerst in het Nederlands kennismaken met Monsieur Teste.

5. Forum

Het boterde niet tussen Tielrooy en de Nederlandse redactieleden van *Forum*, dat is in de inleiding bij deze aflevering van *Nederlandse letterkunde* al duidelijk gemaakt in niet-mis-te-verstane bewoordingen. Een speurtocht door de briefwisseling Ter Braak-Du Perron levert nog een paar andere kwalificaties op. Tielrooy is een 'schoolmeestertje', een 'kloen', een 'speldekop-man' en een 'glimlachend-en-geeuwend schaap'. Du Perron wil de man wel in het gezicht 'spugen' en nodigt Ter Braak uit de man en zijn mentaliteit in een nog te schrijven stuk over Malraux te 'ranselen'.⁵⁸ De brieven van de heren staan vol met dergelijke formuleringen en Tielrooy is bepaald niet de enige over wie in termen als deze wordt geschreven. Maar de vraag waarom hij geen genade kan vinden in de ogen van Ter Braak en Du Perron is toch niet oninteressant en ik zie daarvoor drie mogelijke verklaringen.

Tielrooy werd als regelmatige medewerker aan *De stem* geassocieerd met Dirk Coster, die, zoals gezegd, één van de oprichters van dat tijdschrift was. En Coster is één van de spelers op het veld van de kritiek tegen wie Ter Braak en Du Perron onophoudelijk ageerden. De associatie met Coster zal Tielrooy van meet af aan in de ogen van de twee vrienden verdacht hebben gemaakt.⁵⁹

Dan lijkt er eind 1932 sprake van te zijn dat de opdracht om in de Panorama-reeks een deel over de Nederlandse literatuur te vervaardigen naar Du Perron zal gaan en niet naar Tielrooy.⁶⁰ In een brief gedateerd 8 december 1932 meldt Du Perron aan Ter Braak dat hem ter ore is gekomen dat hij als samensteller van een panorama van de Hollandse letteren aan de uitgever Kra is aanbevolen, en dat anders Tielrooy het zou kunnen doen, volgens zijn zegsvrouw. Du Perron kondigt aan dat hij zal laten weten dat Tielrooy hem een uitstekende kandidaat lijkt en 'dat het een troost is te constateeren hoe groot onze onverschilligheid voor sommige dingen kan zijn.'⁶¹ Of het Du Perron werkelijk zo onverschillig liet dat de opdracht naar Tielrooy ging, is de vraag. Het is niet eens onmogelijk dat Valéry, die als eerste lid van het 'comité d'honneur en de patronage' van deze serie vermeld staat, er de hand in heeft gehad dat Tielrooy het boekje mocht samenstellen. Vast staat in ieder geval dat Ter Braak een bijzonder onwelwillende recensie van het overzicht schreef, waarin Tielrooy het uiteraard weer flink moest verduren.⁶²

Ten slotte is er de kwestie dat Tielrooy zo duidelijk een bewonderaar van Valéry was en dat in het werk van Ter Braak en Du Perron nogal wat plaatsen zijn aan te wijzen waarop zij hun onbegrip jegens het werk van Valéry niet onder stoelen of banken steken. In het derde deel van *Politicus zonder partij* uit 1934, dat werd opgedragen aan E. du Perron en E. du Perron-de Roos, het deel met de titel 'Nietzsche contra Freud', schrijft Ter Braak bijvoorbeeld:

Ik laat Valéry gelden als een bijzonder intelligent schrijver, maar mijn belang wijst hem af en prefereert b.v. de minder intelligente Lawrence. De intelligentie van Valéry is zo genuanceerd en kwetsbaar, dat men hem soms problemen ziet opnemen als oud porcelein; alsof problemen konden breken! Hij mist alle gevoel voor het vulgaire en blijft aestheet tot in zijn anti-aesthetische ogenblikken; als hij bij een ontmoeting met de 'duistere' Mallarmé eens eenvoudig wil zijn, kan men niet nalaten te glimlachen.

Ter Braak gaat al citerend in het Frans van Valéry een halve bladzij door en vervolgt dan:

Het is duidelijk: de intelligentie van het type Valéry, waaraan ik de naam 'intelligentie' niet kan onthouden zonder alle contact met de taal te verliezen, is mij door haar gemis aan vulgariteit en haar ingewijden-air antipathiek; de heer Valéry, (...), voel ik als een persoonlijke vijand.⁶³

En Du Perron schrijft op 1 september 1928 in zijn *Cahier XXV*:

De gedichten van Valéry, na een laatste gevecht, opgegeven. Men moet soms de moed hebben zichzelf trouw te blijven. 'Ik begrijp er niks van' is misschien onvoldoende, maar 'Ik voel er ook niks bij' mag dan de doorslag geven.⁶⁴

Ook in de briefwisseling van de twee zijn er talrijke momenten waarop Valéry op negatieve toon besproken wordt. Interessant zijn de plaatsen waarop het over Valéry en Vestdijk gaat, want deze laatste publiceerde in 1933 zijn artikel 'Valéry en het duistere vers' in *Forum*⁶⁵. Uiteraard kregen de twee *Forum*-redacteuren het stuk van te voren ter beoordeling toegestuurd. In een brief van Ter Braak aan du Perron van 1 december 1932 staat te lezen:

Verder is Vestdijk weer opgedoken met verzen en een essay over Valéry en het Duistere vers. Ik heb het nog niet gelezen, maar de aanhef is goed. In ieder geval hebben wij nu tegenover Vic onze Valéry-specialist.⁶⁶

Een week later antwoordt Du Perron :

Ik las Vestdijk's stuk en vond het heel goed, al durf ik niet te zeggen dat ik er veel meer dan de helft van begrepen heb. Maar ik heb lak aan zijn conclusie, ook *poëtisch*, omdat Valéry, in al zijn glorie, zelf een poover figuur slaat, voor mijn gevoel (voor dat van Pia, voor dat van honderd anderen) naast Apollinaire.⁶⁷

Het is inmiddels wel duidelijk: Ter Braak en Du Perron staan bepaald onwelwillend tegenover Valéry. Zij vinden hem intelligent, maar te intellectualistisch en daardoor op veel plaatsen onbegrijpelijk. Tielrooy wordt geassocieerd met Coster en heeft alleen al daardoor als pleitbezorger voor Valéry in Nederland geen kans bij *Forum*.

De bijdrage van Vestdijk, die in 1934 wordt opgenomen in de redactie van het tijdschrift, wordt gewaardeerd, maar het stuk beïnvloedt hun visie op Valéry niet.⁶⁸

In 'Valéry en het duistere vers', een essay in zes afdelingen, geeft Vestdijk eerst aan wat hij met de aanduiding 'duister vers' bedoelt. Hij situeert het verschijnsel in een negentiende-eeuwse internationale literaire ontwikkeling die in Engeland begint, in Amerika vertegenwoordigd wordt door Poe, dan in Frankrijk opgang maakt en vervolgens ook in Nederland en Duitsland ontstaat. Vestdijk verbindt het duistere vers met een verzelfstandiging van de poëzie en het besef van de dichter dat de dichtkunst imminente wetten gehoorzaamt.⁶⁹ Het is weliswaar een eigen terminologie die Vestdijk hier hanteert, maar zijn opvattingen vertonen zeker gelijkennis met de theorieën van het Russisch Formalisme en de daarop volgende stadia die internationaal in de structuralistische tekstanalyse zijn te onderscheiden.⁷⁰ In zijn pleidooi voor deze poëzie wijst Vestdijk onder meer op de veranderde rol van de lezer, van wie een heel andere leeshouding gevraagd wordt, wil hij de producten van deze nieuwe dichtkunst doorgronden, dan in voorgaande ontwikkelingsstadia. Pas in het vierde deel van zijn opstel voert Vestdijk Valéry ten tonele, maar dan laat hij hem ook niet meer los. De laatste twee delen zijn uitsluitend gewijd aan een analyse van Valéry's dichterschap, gevolgd door de vraag welke ontwikkeling de dichtkunst na hem nog kan doormaken.

Vestdijks bewondering voor Valéry is groot en hij is, wellicht daardoor, in staat een bijzonder knappe typering van diens dichterschap te geven in de drie bladzijden die deel vijf telt. Valéry's gedichten bevatten de essentie van zijn filosofische overpeinzingen, maar zijn desondanks niet onbegrijpelijk, volgens Vestdijk. Integendeel, 'hoe moeilijk deze poëzie ook zij, niemand ontkomt aan de overtuiging dat zij op evidente wijze te ontraadselen is, ..'.⁷¹ Vestdijk ziet Valéry's poëzie als

het product van een gedurende tientallen jaren ingeefende geesteshouding, die alle objecten door een hardnekkig doorgevoerde abstractie op hetzelfde niveau heeft doen komen, fysieke zowel als psychische.⁷²

Ondanks deze cerebraliteit zijn gevoel en verbeeldingskracht niet 'uitgedroogd', zo betoogt Vestdijk en met deze opmerking 'bewijst' hij, dat hij Valéry bijzonder goed gelezen en begrepen heeft. Over de mogelijke rol die Valéry zou kunnen spelen in de ontwikkeling van de dichtkunst is Vestdijk sceptisch, omdat hij met enige angst constateert dat er na diens volmaaktheid eigenlijk niets meer te wensen overblijft.⁷³ Overigens staat Vestdijk nu ook weer niet geheel kritiekloos tegenover de Franse dichter. Hij wijst onder andere op diens te opzettelijke klankschoonheid en zijn preoccupatie met 'het hier te lande reeds zoo beruchte narcissisme'.⁷⁴ Vestdijk heeft zich vanaf de jaren '30 regelmatig met Valéry beziggehouden, het hierboven besproken essay bevat echter reeds vele elementen die later, bijvoorbeeld in de verzamelde lezingen in *De glanzende kiemcel*, zullen terugkeren.

Het bewijs is niet te leveren, maar het kan haast niet anders of Vestdijk heeft

Tielrooy's 'schema' in *De stem* van 1926 onder ogen gehad. De bewoordingen waarin Vestdijk Valéry presenteert in 1933 en het vocabulaire en de essentiële punten in Tielrooy's artikel tonen een opmerkelijke gelijkenis. Er is echter ook een groot verschil. Vestdijk, die zich in hoofdzaak richt op Valéry's dichtkunst, vermijdt iedere uitspraak over diens sceptische levensfilosofie en doet geen ethische uitspraken. Bij hem zal de behoefte Valéry te 'redden', die het eind van Tielrooy's portret zo sterk kleurde, hebben ontbroken.

6. Balans

Valéry werd vanaf het midden van de jaren twintig in de Nederlandse kranten en tijdschriften besproken als behorend tot de top van de Parnassus der Franse schrijvers. Zijn werk werd weliswaar genoemd als *de* maatstaf voor kwaliteit, maar werd tegelijkertijd beschouwd als zo complex, dat vrijwel iedere criticus achteruitdeinsde voor het intellectuele gehalte van zijn proza en de 'duisterheid' van zijn poëzie. Tielrooy heeft als lezer van Valéry in 1926 de toon gezet voor diens receptie in de Nederlandse letterkunde. Hij was de eerste criticus die zich waagde aan een wat langere studie van de Franse dichter, ongetwijfeld omdat hij een diepe bewondering had voor diens theoretische en wijsgerige opvattingen en zich daarmee tot op zekere hoogte verwant voelde, zoals reeds bleek uit het citaat van Dresden aan het begin van dit artikel. Tielrooy slaagde erin de essentiële thema's in het werk te benoemen, maar hij heeft daarvoor van collega-critici niet de erkenning gekregen die hem toekwam, hetgeen verklaard moet worden uit zijn associatie met *De stem* en de afkeer die hij daardoor opriep bij de redactie van *Forum*. In hoeverre Vestdijks visie op Valéry ertoe heeft bijgedragen dat deze vanaf het midden van de jaren '30 op grotere schaal, en met minder huiver dan in het decennium daarvoor, in Nederland is gereciperd, is een vraag die nog beantwoord moet worden. In een volgend onderzoek naar Valéry's aanwezigheid in het Nederlandse polysysteem is aandacht voor de vertalingen één van de desiderata. Tevens zal daar de creatieve receptie onder de loep genomen moeten worden. Ten slotte is de academische receptie, die in 1941 met het proefschrift van de romanist Dresden een aanvang nam, een terrein dat nog nader verkend moet worden. Dat Dresden in dat jaar bij Tielrooy promoveerde, die in 1938 benoemd was aan de Gemeentelijke Universiteit van Amsterdam, is een laatste feit dat hier niet onvermeld mag blijven.⁷⁵

Bibliografie I: Secundaire literatuur

- Anbeek, Ton, *Geschiedenis van de literatuur in Nederland, 1885-1985*, De Arbeiderspers, Amsterdam/Antwerpen, 1999.
- Bakker, Siem, *Literaire tijdschriften van 1885 tot heden*, De Arbeiderspers, Amsterdam 1985.

- Bekkering, Harry**, 'Structuur en betoogtrant' en 'Latere reacties', in: *Veroverde traditie: de poëtische opvattingen van S. Vestdijk*, De Bezige Bij, Amsterdam, 1989, p. 119-139, noten op p. 499-503.
- Bertholet, Denis**, *Paul Valéry, 1871-1945*, Plon, Parijs 1995.
- Bork, G.J. van en N. Laan (red.)**, *Twee eeuwen literatuurgeschiedenis. Poëtische opvattingen in de Nederlandse literatuur*, Wolters-Noordhoff, Groningen, 1986.
- Brandt Corstius, J. C. en R.F. Lissens**, 'Littérature Néerlandaise', in: *Histoire des littératures, t. II: Littératures occidentales*, sous la direction de Raymond Queneau, Encyclopédie de la Pléiade, Éditions Gallimard, Parijs, 1968, p. 1178-1223.
- Brems, Hugo**, *Altijd weer die vogels die nesten beginnen. Geschiedenis van de Nederlandse literatuur 1945-2005*, Bert Bakker, Amsterdam, 2006.
- Casanova, Pascale**, *La république mondiale des lettres*, Éditions du Seuil, Parijs, 1999.
- Chaubet, François**, *Paul Desjardins et les Décades de Pontigny*, Presses universitaires de Septentrion, Parijs 2000.
- Dresden, S.**, *L'artiste et l'absolu. Paul Valéry et Marcel Proust*, Van Gorcum, Assen 1941.
- Dresden, S.**, 'Johannes Bernardus Tielrooy', in: *Jaarboek van de Maatschappij der Nederlandse Letterkunde te Leiden 1953-1955*, Leiden, 1955, p. 95-100.
- Fontijn, Jan**, 'Paul Valéry', in: *Kijk naar de vis. Notities, columns en essays van een lezer, met vertaling van Choses tues van Paul Valéry*, Van Oorschot, Amsterdam 2003, p. 167-248.
- Groenewegen, Rob**, 'Tielrooy versus Ter Braak', in: *De parelduiker*, jrg. 10, 2005, nr. 1, p. 68-70.
- Heurgon-Desjardins, Anne**, *Paul Desjardins et les Décades de Pontigny*, Presses universitaires de France, Parijs 1964.
- Janssen, Jacques**, *Aan de onbekende God. Reiken naar religie in een gesecculariseerde cultuur*, Uitgeverij SUN, Amsterdam 2002.
- Levie, Sophie**, *Het alfabet van Valéry*, Uitgeverij SUN, Amsterdam 2002.
- Maas, Nop en Rob van de Schoor**, 'Een Hollander in Parijs. W.G.C. Byvankcs "Parijs 1891"', in: *Maatstaf*, jrg. 40, 1992, p. 10-31.
- Meijer, Maaïke**, '16 juni 1937: Annie Romein-Verschoor krijgt de dr. Wijnandts Francken-prijs voor Vrouwenspiegel', in: Schenkeveld-Van der Dussen, M.A. e.a. (red.), *Nederlandse literatuur, een geschiedenis*, Martinus Nijhoff, Groningen, 1993, p. 682-689.
- Rainey, Lawrence**, *Institutions of Modernism: Literary Elites and Public Culture*, Yale University Press, New Haven 1998.
- Ruiter, Frans en Wilbert Smulders**, *Literatuur en moderniteit in Nederland 1840-1990*, De Arbeiderspers, Amsterdam/Antwerpen, 1996.
- Valéry, Paul**, *Oeuvres I en II*. Introduction biographique par Agathe Rouart-Valéry. Édition établie et annotée par Jean Hytier, Gallimard, Parijs 1957 (I), 1960 (II).
- Valéry, Paul**, *Wat af is, is niet gemaakt*. Essays, vertaling Piet Meeuse, nawoord S. Dresden, De Bezige Bij, Amsterdam 1987.
- Valéry, Paul**, 'Inleiding tot de methode van Leonardo da Vinci', in: *Leonardo en Socrates. Vertaling Piet Meeuse*, De Bezige Bij, Amsterdam 1991, p. 7-61.
- Valéry, Paul**, *Meneer Teste*. Vertaling en nawoord Piet Meeuse, De Bezige Bij, Amsterdam 1995.
- Wilholt, Nanske**, *Vóór alles artiste. Uitgever Stols en het literaire leven in het Interbellum*, Walburg Pers, Zutphen, 2001.
- Wuthenow, Ralph-Rainer**, *Paul Valéry zur Einführung*, Junius Verlag, Hamburg 1997.

Bibliografie II: Bronnen

- Anoniem**, 'Paul Valéry aan het woord', in: *De groene Amsterdammer*, 21 oktober 1939 (bericht overgenomen uit *Canard enchaîné*).
- Binnendijk, D.A.M.**, 'Nieuw Periodiek', in: *De groene Amsterdammer*, 27 februari 1937.
- Braak, Menno ter**, *Politicus zonder partij*, in: *Verzameld werk*, deel 3, G.A. van Oorschot, Amsterdam 1949, p. 6-190.
- Braak, Menno ter**, 'De onpartijdige gids', in: *Verzameld werk*, deel 6, G.A. van Oorschot, Amsterdam 1950, p. 665-670.
- Braak, Menno ter & E. du Perron**, *Briefwisseling 1930-1940*, tekstverzorging en annotaties H. van Galen Last, (4 delen), G.A. van Oorschot, Amsterdam 1962.
- Byvanck, W.G.C.**, 'Tijdgenooten. De nieuwe school.', in: *De Amsterdammer*, 18 februari 1922.
- Gans, Jacques**, 'In het hart der Wereld. Bij Dr. H. van Loon', in: *Den gulden winckel*, jrg. 29, 1930, p. 131-134.
- Graaff, Chr. de**, 'Eisensteins's "Staking"', in: *De vrije bladen*, jrg. 5, 1928, p. 88-92.
- 's Gravesande, G.H.**, 'Een onderhoud met Vestdijk', in: *Den gulden winckel*, jrg. 32, p. 63-66.
- Klinkenberg, G.A. van**, 'De dichter en de moralist', in: *De vrije bladen*, jrg. 5, 1928, p. 42-46.
- Loon, H. van**, 'Proust en de dood', in: *De vrije bladen*, jrg. 5, 1928, p. 202-207.
- Loon, H. van**, 'Valéry en Da Vinci', in: *Den gulden winckel*, jrg. 29, 1930, p. 129-131.
- Loon, H. van**, 'Het essay in Frankrijk', in: *Critisch bulletin*, jrg. 3, p. 48-53.
- Loon, H. van**, 'Paul Valéry, Variété III', in: *De gids*, jrg. 99, 1936, p. 115, 116.
- Loon, H. van**, 'Valery en zijn tijd', in: *Critisch bulletin*, jrg. 12, 1941, p. 58-62.
- Perron, E. du**, *Cahiers van een lezer*, ongewijzigde herdruk van de oorspronkelijke uitgave uit 1928-1929, inleiding door Jaap Goedegebuure, (5 delen), Reflex, Utrecht 1981
- Roos, Elisabeth de**, 'Een bloemlezing van Fransche essayisten', in: *De vrije bladen*, jrg. 7, 1930, p. 247-251.
- De Roos, Elisabeth de**, 'Aldous Huxley, Vulgarity in Literature', in: *Critisch bulletin*, jrg. 3, 1932, p. 74-76.
- Roos, Elisabeth de**, 'Kroniek der Fransche letteren', in: *De gids*, jrg. 97, 1934, p. 325-336.
- Stols, A.A.M.**, 'De avond met den heer Teste', in: *De gids*, jrg. 90, 1927, p. 130-153.
- Stols, A.A.M.**, 'Enkele belangrijke luxe uitgaven uit het fonds van A.A.M. Stols' (advertentie), in: *De groene Amsterdammer*, 21 december 1929.
- Tielrooy, Johannes**, 'Hedendaagsche Parisiennes', in: *De nieuwe gids*, augustus 1913, p. 209-238.
- Tielrooy, Johannes**, 'Kunscritiek: Een Dialoog', in: *De Amsterdammer*, 21 april 1917.
- Tielrooy, Johannes**, *De Fransche literatuur sinds 1880*, Uitgeversmaatschappij "Elsevier", Amsterdam, 1924.
- Tielrooy, Johannes**, 'Nieuwe Fransche Boeken', in: *De Amsterdammer*, 31 januari 1925 (a).
- Tielrooy, Johannes**, 'Nieuwe Fransche Boeken', in: *De groene Amsterdammer*, 30 mei 1925 (b).
- Tielrooy, Johannes**, 'Berichten en Aanteekeningen', in: *De groene Amsterdammer*, 26 december 1925 (c).
- Tielrooy, Johannes**, 'Spreekzaal', in: *De groene Amsterdammer*, 13 juni 1925 (d).
- Tielrooy, Johannes**, 'Paul Valéry', in: *De stem*, jrg. 6, dl I, 1926, p. 264-281.
- Tielrooy, Johannes**, 'Nieuwe Fransche Boeken', in: *De groene Amsterdammer*, 18 juni 1927.

- Tielrooy, Johannes**, 'Paul Valéry als aestheticus', in: *De stem*, jrg. 11, dl III, 1931, p. 918-923.
- Tielrooy, Johannes**, *Panorama de la littérature hollandaise contemporaine*, Éditions du Sagittaire, Parijs 1938.
- Tielrooy, Johannes**, 'Paul Valéry, 1871-1945', in: *Critisch Bulletin*, 13, 1945, p. 110-119.
- Tielrooy, Johannes**, 'Voltaire, een der onzen' in: *De Vlaamse gids*, 1953 (a), p. 136-141.
- Tielrooy, Johannes**, 'Glorie en bezwaarlijk levenseinde: Jean-Jacques van 1758-1778', in: *Critisch Bulletin*, jrg. 20, 1953 (b), p. 269-274.
- Tielrooy, Johannes**, 'Een internationale bijeenkomst van intellectueelen. De abdij van Pontigny', in: *Verkenningen in het land der literatuur*, J.B. Wolters, Groningen-Djakarta 1954, p. 312-319.
- Vestdijk, S.**, 'Valéry en het duistere vers', in: *Forum, maandschrift voor letteren en kunst*, 1933, jrg 2, no 11, herdruk Reflex, Utrecht, 1980, p. 761-779.
- Vriesland, Victor E. van**, 'Twee gedichten van Paul Valéry', in: *De vrije bladen*, jrg. 8, 1931, p. 78, 79.
- Vriesland, Victor E. van**, 'Een Nobel abuis', in: *De groene Amsterdammer*, 19 november 1938.
- Werumeus Buning, J.W.F.**, 'Kroniek van den dans', in: *De groene Amsterdammer*, 15 september 1928.

Noten

- 1 Brandt Corstius en Lissens (1968), p. 1178-1223.
- 2 Brandt Corstius en Lissens (1968), p. 1223.
- 3 Anbeek (1999), Brems (2006), Schenkeveld-van der Dussen (1993), Van Bork/Laan (1986), Ruiters en Smulders (1996), p. 272, 273.
- 4 Tielrooy (1913)
- 5 Tielrooy (1938), p. 39, 41, 112-114; passim. Een fraaie schets van de wijze waarop vrouwelijke auteurs bekritiseerd worden, geeft Meijer (1993).
- 6 Tielrooy (1953a en b).
- 7 Dresden (1955).
- 8 Fontijn (2003), p. 167-248.
- 9 Byvanck (1922).
- 10 Maas en Van de Schoor (1992)
- 11 Tielrooy (1925a).
- 12 Tielrooy (1925b).
- 13 De suggestie dat Tielrooy bewust een Frans-Nederlandse literairhistorische en infrastructurele ruimte creëert waarin auteurs, hun werken, uitgevers en kritische studies, zonder onderscheid naar taal en afkomst door elkaar genoemd worden, zou te ver voeren. Toch ontstaat door het 'mengen' een internationale cultuurhistorische en letterkundige ruimte, zoals bijvoorbeeld zichtbaar wordt in Tielrooy (1924). In dit Nederlandse overzicht over de Franse letterkunde sinds 1880 worden naast de besproken Franse auteurs o.a. ook Aeschylus, Beethoven, Van Deysel, Dickens, Ruskin, Spinoza, Tolstoj en Wagner genoemd. In Tielrooy (1938), het overzicht over de Nederlandse literatuur voor een Frans publiek, omringt Tielrooy de Nederlandse namen door Franse, waarschijnlijk in de verwachting daarmee de Franse lezer en de Nederlandse literatuur een handje te helpen. Zie over het idee van een internationale literaire ruimte Casanova (1999; Engelse

- vertaling 2004). Haar studie is, zoals ook elders blijkt, één van de theoretische inspiratiebronnen van dit themanummer.
- 14 Tielrooy (1925c).
  - 15 Tielrooy (1925d).
  - 16 Tielrooy (1927).
  - 17 Werumeus Buning (1928), Binnendijk (1937), Stols (1929), Van Vriesland (1938), anoniem (1939).
  - 18 Tielrooy (1926).
  - 19 Valéry had nog maar enkele publicaties in symbolistische tijdschriften op zijn naam, toen hij in 1892 besloot definitief af te zien van het schrijverschap (een beslissing die hij later herriep). Het hiermee verbonden dramatische verhaal van de 'nacht van Genua' is vele malen verteld in het Valéry-onderzoek, zie bijvoorbeeld Bertholet (1995), Wuthenow (1997), Janssen (2002), Levie (2002). Nader onderzoek van de aspecten van zelfstilering in het schrijverschap van Valéry zou wel eens verregaande scepsis ten aanzien van dit verhaal kunnen oproepen, zoals Fontijn ook suggereert in 'Keerpunten in een leven', in Fontijn (2003), p. 148-166.
  - 20 Tielrooy (1926), p. 265. De 'Introduction à la méthode de Léonard de Vinci' is vertaald door Piet Meeuse, zie Valéry (1991).
  - 21 De criticus somt een lijstje vervolgliteratuur op voor zijn geïnteresseerde lezers en suggereert naast de stukken van Curtius en Braak o.a. een recente studie van Albert Thibaudet en tijdschriftartikelen van Charles du Bos, René Lalou, Jean Prévost en Jacques Rivière. Zie Tielrooy (1926), p. 281.
  - 22 Tielrooy (1926), p. 266.
  - 23 De eerste tekst in *Monsieur Teste*, de 'roman' die Valéry in etappes schreef, droeg de titel 'La soirée avec Monsieur Teste' en verscheen in 1896 in het tijdschrift *Le Centaure*. In 1926 werden hieraan vijf nieuwe teksten toegevoegd. In 1946, een jaar na Valéry's dood, bracht uitgeverij Gallimard een editie uit met nog eens vijf nieuwe teksten. *Monsieur Teste* is verschillende keren in het Nederlands vertaald. De meest recente vertaling is van Piet Meeuse. Deze schrijft in zijn nawoord dat Valéry met de 'Introduction à la méthode de Léonard de Vinci' uit 1895 en 'La soirée avec Monsieur Teste' van een jaar later, in feite het programma opstelt dat hem de rest van zijn leven in beslag zal nemen, omdat beide figuren zijn levenslange fascinatie weerspiegelen met het thema van de werking van de menselijke geest, zie Valéry (1995), p. 94.
  - 24 Zie noot 18.
  - 25 Hier doelt Tielrooy op de drie gedichten uit 1919 en 1922, die een eerste maal zijn gebundeld als 'Fragments du Narcisse' in de tweede en derde editie van de bundel *Charmes* in 1926. Zie Valéry (1957), p. 122-130, noten op p. 1664-1674. In 1926 werd van dit 'drieluik' een speciale plaquette-uitgave verzorgd door Stols, zie hierover ook Wilholt 2001, p. 102, 105, 106.
  - 26 Tielrooy (1926), p. 274. De dialoog *Eupalinos ou l'architecte – Dialogue des morts* werd voor het eerst gepubliceerd in de *Nouvelle Revue Française* van 1 maart 1921. De tekst is alleen of met andere dialogen een aantal malen herdrukt en staat in de Pléiade-editie van het werk van Valéry nu als eerste in de afdeling *Dialogues*, Valéry (1960), p. 77, noten vanaf p. 1395. De Nederlandse vertaling *Eupalinos of de architect* is te vinden in Meeuse (1991), p. 62-140.
  - 27 Tielrooy (1926), p. 275.

- 28 Tielrooy (1926), 277, 278. De formulering 'intelligence sensuelle' is afkomstig van de criticus René Lalou, van wie Tielrooy twee artikelen heeft geraadpleegd.
- 29 Zie paragraaf 3.1 van het artikel van Mathijs Sanders in dit tijdschrift en Bakker (1986), p. 130, 132.
- 30 Tielrooy (1926), p. 278.
- 31 Tielrooy (1926), p. 279.
- 32 Tielrooy (1931), p. 920 en Tielrooy (1945), p. 118.
- 33 Tielrooy (1931), p. 922
- 34 Tielrooy (1945), p. 115.
- 35 Heurgon-Desjardins (1964), pl. IV, in deze studie en in Chaubet (2000) is veel informatie te vinden over de onderwerpen die in Pontigny werden besproken en over het internationale gezelschap dat daar aanwezig was.
- 36 Tielrooy (1954), p. 318.
- 37 Tielrooy (1926), p. 275. In het 'Woord vooraf' dat de weduwe van de criticus in 1954 schreef bij de bundel waarin kort na Tielrooy's dood een aantal van zijn opstellen werd bijeengebracht, geeft zij aan dat Tielrooy de Fransman heeft ontmoet: 'Hij heeft Valéry enige malen gesproken. Na de eerste ontmoeting op 15 December 1925 geeft hij in zijn dagboek de volgende karakteristiek van hem: "Een uur met Valéry doorgebracht. Gemoed, geest, karakter van de eerste rang. Denkt zichtbaar; men ziet zijn prachtige, overvloedige gedachten worden.", Tielrooy (1954), p. VII.
- 38 Van Loon noemt Valéry's naam in een recensie van de twee laatste delen van Prousts grote cyclus, die dan postuum zijn verschenen, Van Loon (1928) en De Roos besteedt aandacht aan de auteur in haar recensie van de *Anthologie des essayistes français contemporains*, De Roos (1930).
- 39 In een negatieve bespreking van het *Verzameld proza, tweede bundel* van Dirk Coster in *De vrije bladen* noemt bijvoorbeeld G.A. van Klinkenberg twee maal Valéry's naam en citeert hem, Van Klinkenberg (1928). In het volgende nummer bespreekt Chr. de Graaff een film van Eisenstein (*Staking*), waarbij de auteur ook wordt genoemd en geciteerd, De Graaff (1928).
- 40 Jacques Gans bezoekt Van Loon in Parijs en tekent uit diens mond op: '...op Valéry is veel te zeggen, toch is hij lijkt me de eenige in wien de lyrische levenshouding op een uiterste geestesdiscipline of -hygiëne gegrond, tot het verhevene reikt,' Gans (1930), p. 134. G. H. 's Gravesande heeft een onderhoud met Vestdijk die aangeeft met alle verschillen toch een duidelijke verwantschap te voelen met de literaire denkwereld van Valéry, 's Gravesande (1933).
- 41 Van Loon (1930).
- 42 Van Loon (1936).
- 43 Van Loon (1936), p. 116.
- 44 Van Loon (1932).
- 45 Van Loon (1941).
- 46 Van Loon (1932), p. 52 en Van Loon (1941), p. 61.
- 47 Van Loon (1941), p. 58.
- 48 Valéry (1957), p. 969-1150, noten vanaf p.1807 en Valéry (1960), p. 911-990, noten vanaf p. 1540.
- 49 De Roos, (1930), p. 247.
- 50 De Roos, (1930), p. 248, 250.
- 51 De Roos (1934), p. 325.

- 52 De Roos (1934), p. 335, 336.
- 53 Stols (1927).
- 54 Stols (1927), p. 133. Rainey (1998) en Wilholt (2001) zijn twee voorbeelden van recente studies waarin de relatie tussen auteur, uitgever en (elite-)publiek in het Modernisme aan de orde wordt gesteld. In deze studies komt via een aantal voorbeelden uit verschillende landen aan de orde dat het vervaardigen van luxe-edities en 'plaquettes' wijzen van uitgeven waren die precies pasten in het strategische denken van de modernisten.
- 55 Stols (1927), p. 135.
- 56 Citaat uit een brief van Stols aan de Antwerpse mecenas Ludo Van Bogaert, opgenomen in Wilholt (2001), 105. Zie over Stols, Valéry en Van Bogaert ook Wilholt (2001), p. 65, 66.
- 57 Wilholt (2001), p. 105-108.
- 58 Ter Braak & Du Perron (1962). Al deze aanduidingen zijn via de index te vinden onder Tielrooy.
- 59 Zelf beschouwde Tielrooy zich helemaal niet als 'Costeriaan' en de speldeprikken van Ter Braak en Du Perron ergerden hem nogal, zie Groenewegen (2005).
- 60 Het gaat hier uiteraard om het *Panorama de la littérature hollandaise contemporaine* uit 1938, waarvan aan het begin van mijn artikel al sprake was.
- 61 Ter Braak – Du Perron (1962), p. 381. Het citaat staat in deel I.
- 62 'De onpartijdige gids' verscheen in *Het vaderland* van 3 juli 1938. De tekst is opgenomen in Ter Braak (1950).
- 63 Ter Braak (1949), p. 71.
- 64 Du Perron (1981), p. 26. Het citaat staat in het vierde deel.
- 65 Vestdijk (1933).
- 66 Ter Braak – Du Perron (1962), p. 372. Het citaat komt uit deel I. Vic is Victor van Vriesland wiens vertaling van twee gedichten van Valéry in 1931 in *De vrije bladen* stond, Van Vriesland (1931).
- 67 Ter Braak – Du Perron (1962), p. 382. Het citaat komt uit deel I. Pia is de letterkundige Pascal Pia, met wie Du Perron bevriend was.
- 68 Zie over de meningen van Ter Braak, Du Perron, Van Vriesland en Vestdijk over Valéry ook Fontijn (2003), p. 185, 186.
- 69 Vestdijk (1980), p. 762.
- 70 Dit is ook opgemerkt door Bekkering (1989), p. 127. Mijn analyse van Vestdijks essay bevat een aantal raakpunten met de analyse van Bekkering. Bekkering betreft in zijn betoog de poëzieopvatting van Vestdijk in het algemeen, hetgeen gezien de titel van zijn studie uiteraard vanzelfsprekend is.
- 71 Vestdijk (1980), p. 774.
- 72 Vestdijk (1980), p. 775.
- 73 Vestdijk (1980), p. 777.
- 74 Vestdijk (1980), p. 775, 776.
- 75 Dresden (1941).